International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

भारतीय आदिवासी समुदाय : भूतकाळ, वर्तमान व भविष्य

प्रो. काकासाहेब गंगाधर पोकळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
नवगण शिक्षण संस्थेचे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय परळी (वै.) जि. बीड.
Corresponding Author – प्रो. काकासाहेब गंगाधर पोकळे
DOI - 10.5281/zenodo.17656324

प्रस्तावना:

भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक व सामाजिक रचनेत आदिवासी समाज हा अविभाज्य घटक आहे. आदिवासी समाज म्हणजे केवळ मागासलेले किंवा जंगलात राहणारे लोक नव्हेत, तर ते भारताच्या प्राचीन इतिहासाचे जिवंत द्योतक आहेत. "आदिवासी" हा शब्द म्हणजे "मुळनिवासी", ज्यांची सामाजिक व्यवस्था, श्रद्धा, जीवनशैली व आर्थिक पद्धती निसर्गाशी थेट जोडलेली आहे.

भारत सरकारच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील आदिवासी लोकसंख्या १०.४३ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ८.६%) आहे. ते मुख्यत्वे वनक्षेत्र, पर्वतीय प्रदेश, नदीकाठी व दुर्गम भागात राहतात. संविधानाने त्यांना अनुसूचित जमाती (कलम ३६६(२५)) म्हणून मान्यता दिली आहे. पंचम अनुसूची, सहावी अनुसूची, तसेच वनाधिकार कायदा (२००६) व पेसा कायदा (१९९६) यांसारख्या तरतुदींनी त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तथापि, आजही शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी, आरोग्य समस्या, विस्थापन, कुपोषण व सांस्कृतिक ओळख धोक्यात येणे या आव्हानांना आदिवासी समाजाला सामोरे जावे लागत आहे. म्हणूनच त्यांच्या भूतकाळाचा अभ्यास, वर्तमानस्थितीचे विश्लेषण आणि भविष्यातील संधींचा शोध घेणे महत्त्वाचे ठरते.

उद्दिष्टे:

१) भारतीय आदिवासी समाजाचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक मागोवा घेणे.
२) आदिवासी समाजाची वर्तमान स्थिती, समस्यांचे स्वरूप आणि शासकीय योजनांचा परिणाम तपासणे.
३) विकासातील अडचणी व संधी शोधणे.
४) भविष्यातील शाश्वत विकासासाठी शिफारसी मांडणे.
५) आदिवासींच्या सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण व सामाजिक न्यायाची गरज अधोरेखित करणे.

गृहीतके:

१) आदिवासी समाज विविधतेने विभागलेला आहे; तो एकसंध नाही.
२) जीवनशैली निसर्गाधारित आहे.

३) शासनाच्या योजना असूनही मोठ्या प्रमाणात मागासलेपणा आहे.

४) शिक्षण व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे नवीन संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

५) शाश्वत विकास सामाजिक न्याय, शैक्षणिक संधी आणि पर्यावरणीय संवर्धन या त्रिसूत्रीवर अवलंबून आहे.

भारतीय आदिवासींचा भूतकाळ:

भारतातील आदिवासी समाज हा प्राचीन समाजव्यवस्थेचा अवशेष मानला जातो. महाभारत व रामायण सारख्या ग्रंथांत पुलिंद, किरात, निषाद यांचा उल्लेख आढळतो. प्राचीन काळापासून आदिवासी समाज शेती, शिकार व गोळा करण्यावर अवलंबून होता. मध्ययुगीन काळात शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेत कोळी, भील यांसारख्या आदिवासी जमातींनी सक्रिय सहभाग घेतला. भील व कोळी समाज स्वराज्याचे निष्ठावान सहकारी म्हणून ओळखले जातात.

ब्रिटिश काळात जमिनीवरील हक्क हिरावून घेण्याच्या धोरणामुळे आदिवासी समाजाचे मोठे नुकसान झाले. महसूल व वनधोरणांनी त्यांच्या पारंपरिक उपजीविकेला धक्का पोहोचवला. परिणामी अनेक आदिवासींची बंड उभी राहिली:

राघोजी भांगरे (१८४४–४५):

अहिल्या नगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यात कोळी महादेव, ठाकर, भिल्ल समाजाच्या साथीने ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला. त्यांच्या बंडाचा उद्देश अन्यायकारक महसूल व वनधोरणांना विरोध हा होता (राजवाडे, १९२२).

तंट्या भिल्ल (१८७८) – मध्य भारतात ब्रिटिश सैन्याला सशस्त्र प्रतिकार.

बिरसा मुंडा (१८९९–१९००) – छोटानागपूर भागात 'उलगुलान' आंदोलन. धार्मिक व सामाजिक सुधारणा आणि भूमिहक्कांसाठी लढा.

संथाळ बंड (१८५५–५६) – जमीन व सावकारी व्यवस्थेविरुद्ध मोठे आंदोलन.

या बंडांमुळे आदिवासी समाजाची ब्रिटिशांविरुद्ध तीव्र प्रतिकारशक्ती व स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान स्पष्ट होते.

सांस्कृतिक दृष्ट्या आदिवासी समाजाने आपली स्वतंत्र ओळख जपली आहे. नृत्य, संगीत, लोककला, हस्तकला यांतून त्यांचा वारसा जिवंत आहे.

वर्तमानस्थिती:

२०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी साक्षरता दर ५९% आहे, जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा १४% कमी आहे. उच्च शिक्षणातील त्यांचा सहभाग अजूनही मर्यादित आहे.

आरोग्य – NFHS-5 (२०१९–२१) नुसार आदिवासी भागातील बालमृत्यू दर इतर समाजांपेक्षा जास्त आहे. कुपोषण, ॲनिमिया , मातामृत्यू या गंभीर समस्या आहेत. प्राथमिक आरोग्यसेवांचा अभाव अजूनही आहे.

अर्थव्यवस्था – बहुतेक आदिवासी समाज शेती, वनउत्पन्न गोळा करणे, मजुरी व हस्तकला यावर अवलंबून आहे. शहरीकरण व औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात विस्थापन झाले आहे. खाणी, धरणे व औद्योगिक प्रकल्पांमुळे जमिनी गमावल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती आणखी ढासळली आहे.

राजकीय सहभाग – संविधानाने अनुसूचित जमातींना राजकीय आरक्षण दिले आहे. तरीही स्थानिक स्तरावर भ्रष्टाचार व अंमलबजावणीतील त्रुटी यामुळे अपेक्षित बदल साध्य झालेले नाहीत.

संस्कृती व ओळख – शहरीकरणामुळे आदिवासी भाषा व परंपरा धोक्यात येत आहेत. तरीही साहित्य, लोकचळवळी व सांस्कृतिक कार्यक्रमांतून आदिवासी समाज स्वतःची अस्मिता टिकवण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

शासकीय योजना :

- वनाधिकार कायदा (२००६)
- अनुसूचित जमाती उपयोजना (TSP)
- पेसा कायदा (१९९६)
- आश्रमशाळा

या योजनांनी काही प्रमाणात प्रगती घडवली आहे, परंतु परिणाम अजूनही मर्यादित आहेत.

भविष्य:

आदिवासी समाजाचा भविष्यकालीन विकास खालील गोष्टींवर अवलंबून आहे :

१. शिक्षण व कौशल्य विकास – राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंतर्गत मातृभाषेवर आधारित शिक्षण, डिजिटल सुविधा व कौशल्य प्रशिक्षण वाढवणे आवश्यक आहे.

२. आरोग्य सुविधा – दुर्गम भागात मोबाईल हॉस्पिटल, टेलिमेडिसिन सेवा.

३. रोजगार निर्मिती – स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योग, इको-टुरिझम, हस्तकला, वनउत्पन्न प्रक्रिया.

४. पर्यावरण संवर्धन – आदिवासी जीवनशैली निसर्गाशी सुसंगत असल्याने त्यांना पर्यावरण धोरणांमध्ये सहभागी करणे.

५. सांस्कृतिक संरक्षण – भाषा, सण-उत्सव, कला व परंपरा यांचे दस्तऐवजीकरण.

६. स्थानिक नेतृत्व – पेसा कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करून ग्रामसभेला अधिकार.

शिफारसी:

१) आदिवासी शिक्षणासाठी मातृभाषा-आधारित अभ्यासक्रम.

२) दुर्गम भागांत मोबाईल आरोग्य युनिट्स.

३) लघुउद्योग व स्वयंपूर्ण योजनांना चालना.

४) पेसा कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी.

५) इको-टुरिझम व वनाधारित उद्योगातून रोजगार.

६) आदिवासी साहित्य, कला व परंपरा यांचे दस्तऐवजीकरण.

७) स्वयंसेवी संस्था, शासन व आदिवासी समाज यांचा त्रिस्तरीय सहभाग.

समारोप:

भारतीय आदिवासी समाज हा इतिहास, संस्कृती व निसर्गाशी जोडलेला वारसा आहे. मात्र आजही त्यांना सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणाचा सामना करावा लागत आहे. त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन, समाज व स्थानिक नेतृत्व यांच्या संयुक्त प्रयत्नांची गरज आहे. भूतकाळातील संघर्ष, वर्तमानातील आव्हाने आणि भविष्यातील संधी यांचा समन्वय साधूनच आदिवासी समाजाचा खरा विकास साधता येईल.

संदर्भसूची:

मराठी संदर्भ:

१) गारे, गोविंद (२०१५). महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती : सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा. पुणे : ग्रंथाली.

२) गारे, गोविंद (२०१८). आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ. पुणे : ग्रंथाली.

३) मेश्राम, भुजंग (२०१७). आदिवासी साहित्य आणि अस्मिताबोध. नागपूर : प्रफुल्ल शिलेदार प्रकाशन.

४) निकम, गौतम (२०१८). बिरसा मुंडा आणि मुंडा आदिवासी; उमाजी नाईक आणि तंट्या भिल्ल. मुंबई : आदिवासी संशोधन संस्था.

५) राजवाडे, वि. का. (१९२२). राघोजी भांगरे यांचा उठाव. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

इंग्रजी संदर्भ

1. Census of India. (2011). Primary Census Abstract: Scheduled Tribes. Government of India.
2. NFHS-5. (2019–21). National Family Health Survey (NFHS-5), India Report. Ministry of Health.
3. Deshpande, Anirudh. (2010). British Rule and Indian Nationalism. Aakar Books.
4. Singh, K. S. (1994). The Scheduled Tribes. Oxford University Press.
5. Xaxa, Virginius. (2015). India's Tribal Policy and Programs: Need for Review and Reform. Sage.
6. O'Hanlon, Rosalind. (1999). Caste, Conflict and Ideology. Cambridge University Press.
7. NITI Aayog. (2022). Strategy for Tribal Development in India. Government of India